

Тетяна Ляшенко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Лідери та політична еліта держав Центральної Азії після проголошення незалежності своїх країн опинилися перед необхідністю вирішення багатьох питань. Гостро постала проблема національної, культурно-цивілізаційної, геополітичної самоідентифікації, вибору моделі соціально-політичного устрою. Практично всі держави регіону (особливістю відрізняється позиція Туркменістану) оголосили про свою прихильність демократичним принципам. Проте темпи, шляхи та форми демократичних реформ виявляються різними.

Спочатку перспективи реформування економічних та політичних інститутів у державах Центральної Азії оцінювались як досить низькі, не було конкретної позиції стосовно того, які стратегії розвитку будуть для них найбільш доречними. Незважаючи на високий рівень освіти, надзвичайно сильна залежність економіки від природних ресурсів відкидала ці країни майже до рівня слаборозвинених. Проте коли деякі з цих держав пройшли міжнародну експертизу, стали превалювати більш оптимістичні прогнози. Наприклад, Казахстан та Киргизстан випереджали Росію з багатьох макроекономічних показників. Керівництво Киргизії погодилося перетворити країну у свого роду полігон для перевірки ефективності реформ і першою на пострадянському просторі розпочала реструктуризацію фінансової системи. Казахстан, маючи найпотужніший банківський сектор серед країн колишнього СРСР, прийняв революційну програму приватизації, Узбекистан також сприйняв певні економічні заходи.

На відміну від інших держав СНД, країни центральноазійського регіону мають досить специфічну ознаку трансформаційного процесу. В соціально-політичній сфері відбуваються два паралельних процеси, які, проте, можна вважати різновекторними: інституціоналізація демократичних державно-правових та політичних форм та ісламізація суспільства, що набула після

сімдесяти років придушення «другого дихання». Тому політична еліта цих держав змушена опрацювати і здійснювати реалістичний та результативний курс на модернізацію суспільства, який би враховував цю обставину.

Насамперед виникає питання щодо універсальності засадничих принципів громадянського суспільства, адже до сьогодні не вщухають суперечки про те, чи справді ліберальні цінності притаманні лише західній цивілізації, або ж вони є парадигмою, яка визначає напрям загальносвітового прогресу. Ці суперечки будуть тривати ще довго, адже історична реальність дає підстави для найрізноманітніших відповідей на це питання. Центральнаазиатський регіон став ще одним полігоном для здійснення потужного соціального експерименту, а саме — впровадження демократичних стандартів у своєрідне, східне соціокультурне середовище. Не випадково деякі дослідники вважають за можливе говорити про «громадянське суспільство незахідного типу».

Ісламське відродження часто ототожнюється з релігійним фанатизмом та посиленням впливу фундаменталізму. Проте це не завжди правомірно, особливо стосовно Центральної Азії. Тут ісламське відродження — не реакція на перенапругу в суспільстві, що пов'язана з невдалими спробами модернізації за західним зразком, але процес, який виконує компенсаторні функції. Він є логічним етапом розвитку і засобом національно-державної самоідентифікації, яка супроводжується зазвичай підвищенням інтересу до традиційних коренів, видатних історичних постатей на кшталт Аміра Тимура, Абая або Самані. Ісламське відродження як елемент національно-культурного самовизначення може конструктивно вплинути на формування державності в країнах Центральної Азії, якщо при цьому не створюються загрози її світським засадам.

Разом з тим загальноновизнано, що ісламська релігійна доктрина не сприяє утвердженню засадничих принципів та цінностей громадянського суспільства як «союзу індивідуальностей», що має ефективні важелі впливу на структури влади.

Вважається, що великі перспективи для демократизації суспільства відкриваються в тих центральнаазиатських країнах, де структуроутворюючі етноси піддалися ісламізації з історичної точки зору нещодавно. Насамперед мова йдеться про Казахстан та Киргизстан.

Формування перших інститутів громадянського суспільства в Казахстані належить до кінця 1980 — початку 1990-х років, коли почався перший етап розвитку громадянського суспільства в посттоталітарних умовах. Корінні реформи в економічній, політичній та соціальній сферах, що почалися тоді, стимулювали створення громадських об'єднань для захисту прав та інтересів різноманітних соціальних груп. Одними з перших у Казахстані з'явилися профспілки, які представляли інтереси робітників недержавного сектору економіки.

На початку 1990-х років за ініціативи низки організацій була здійснена успішна спроба створення Коаліції соціального захисту, в рамках якої за стилі переговорів сіло 28 різноманітних організацій, партій, рухів та розпочало спільну роботу з ліквідації гострих суспільних проблем шляхом їх обговорення, пошуку механізмів їх вирішення на консолідованій основі. Ці роки характеризувалися певним відходом держави від безумовного домінування на інформаційному просторі та розвитком недержавних (приватних, корпоративних тощо) ЗМІ, скороченням частки державних ЗМІ в їхньому загальному обсязі.

Другий етап розвитку громадянського суспільства в Казахстані умовно відносять до середини 1990-х років, коли чітко визначилася профільна спрямованість діяльності громадських формувань. Президентом Республіки Казахстан у грудні 1994 року було підписано постанову про створення республіканської тресторонньої комісії з соціального партнерства у сфері соціально-економічних та трудових відносин.

Створенню правового поля для утворення та функціонування партій та рухів і, відповідно, подальшого розвитку партійної системи країни сприяло прийняття в 1995 році Конституції РК та в 1996 році законів «Про громадські об'єднання» та «Про політичні партії». В цей період активного розвитку набули національні культурні центри, які об'єдналися в Асамблею народів Казахстану. Міжетнічна злагода стала фундаментом, який дозволив забезпечити проведення ринкових реформ в країні.

Третій етап розвитку громадянського суспільства в Казахстані умовно починається з кінця 1990-х років та позначений професіоналізацією діяльності громадських структур. Різноманітні НПО, асоціації, союзи стали більш спеціалізованими. Окрім цього, внесення парламентом країни 7 жовтня 1998 року змін та доповнень в Конституцію РК передбачали введення до виборчої

системи республіки виборів за партійними списками і прискорили процеси партійного будівництва. Так, з грудня 1998-го по серпень 1999 року були утворені Громадянська партія Казахстану, Республіканська народна партія Казахстану, Демократична партія «Азамат», Аграрна партія Казахстану, Республіканська партія Отан, Демократична партія жінок Казахстану, Національна партія Казахстану «Алаш». З'явилися партійні фракції в парламенті.

Для четвертого етапу в розвитку громадянських інститутів характерно створення та розвиток системи більш ефективної взаємодії неурядового сектору з органами влади всіх рівнів в інтересах суспільства. Цей етап починається з жовтня 2003 року, коли був проведений перший Громадянський форум за участі Президента Назарбаєва. Після форуму відбулося прийняття плану заходів щодо реалізації розвитку громадянського суспільства, визначених на форумі.

Була розпочата робота зі створення довготермінових стійких механізмів партнерства «влада — суспільство». Підготовлений і у квітні 2005 року прийнятий Закон «Про державне соціальне замовлення», який відкриває принципово нову систему взаємовідносин органів влади та НПО.

І, нарешті, в 2005 році була представлена Концепція розвитку громадянського суспільства в Республіці Казахстан (2006–2007 рр.), яка впроваджує цілий комплекс заходів щодо розвитку громадянського суспільства. Зокрема, передбачається, що, починаючи з 2011 року розвиток інститутів громадянського суспільства набуде системного характеру, а норми та цінності громадянського суспільства укоріняться у суспільній свідомості та ввійдуть у повсякденну практику.

У Казахстані процес виникнення нових політичних партій триває, причому новоутворені організації належать до опозиційних. Тим не менш і в цій країні помітною є стабілізація, оскільки нові партії виникають здебільшого шляхом реформування вже існуючих партійних структур. Тому кількість партій у Казахстані за останні роки коливається в межах 10–12 партій. Наприклад, «Отан» («Вітчизна»), пропрезидентська партія; «Асар», пропрезидентська партія, яку очолює дочка Нурсултана Назарбаєва Даріга. До опозиційних партій можна віднести: «Ак жол» («Світлий шлях»); «Демократичний вибір Казахстану», партія, яка підтримує опозиційні кола, Республіканська народна партія Казахстану. Проте перепони з боку уряду, а також внутрішні

організаційні проблеми завадили розвитку цієї партії, яка залишається досить пасивною.

Взагалі, на думку казахських дослідників, саме нерозвиненість партійної системи сприяє посиленню президентської гілки влади. «Специфікою сучасного конституційного процесу в Казахстані є те, що його суб'єктами стали не повноцінні політичні партії (які знаходяться на стадії становлення), а інститути державної влади»¹.

Аналізуючи ситуацію в Казахстані, можна сказати, що для співробітництва влади та інститутів громадянського суспільства в цій країні створені конкретні умови, які мають усі шанси отримати свій подальший розвиток на підставі системних підходів до формування казахської моделі громадянського суспільства.

До середини 1990-х років Киргизстан просувався в напрямі створення демократичної держави, і ця трансформація відбувалась майже паралельно процесам у країнах Центральної Європи, таких як Румунія, Болгарія та Словаччина. Стратегія подолання бідності, яку уряд Киргизії розробив спільно з Всесвітнім банком у 2001 р., передбачала багато політичних реформ. Зокрема, це були програми підвищення ефективності роботи місцевих органів влади та поступового переходу від призначення багатьох місцевих керівників до їх виборності. Існували плани перегляду елементів радянської системи для заміни їх більш демократичними. Окрім цього, важливою частиною програми подолання бідності мало стати проведення багатоаспектної антикорупційної політики, яка передбачала навчання та підвищення кваліфікації співробітників місцевих слідчих органів, судів та поліції.

Киргизія — єдина країна в Центральній Азії, в якій громадська думка примусила уряд змінити політику. Поведінка Аскара Акаєва ставала все більш автократичною, що й спровокувало перші заворушення ще на початку весни 2002 р. Політичний процес в Киргизстані зазнає періоду важкої кризи. По-перше, під час виборів новою владою була задекларована політична реформа, що передбачає трансформацію президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську. Проте після виборів Президента 10 липня 2005 року ситуація змінилася. Курманбек Бакієв, який став Президентом значною мірою через те, що Фелікс Кулов віддав на його користь свою велику популярність у країні, нині не бачить сенсу в тому, щоб віддавати владу прем'єр-міністру.

У листопаді-грудні 2006 р у Киргизстані були прийняті дві нові редакції Конституції Киргизстану. Перша, прийнята у період проведення мітингів опозиції, розширювала повноваження парламенту та уряду, скоротивши повноваження Президента. Цей варіант був названий компромісним, так як при зміні повноважень президент та парламент зберігали свої позиції до закінчення терміну їх повноважень у 2010 році. Період до 2010 року називався перехідним. Між тим, наявність у новій редакції низки суперечливих моментів, що стосувалися уряду, привела до відставки Кабінету Міністрів 19 грудня, створивши тим самим прецедент розробки та прийняття нової редакції Конституції. Останній варіант Основного закону розширює повноваження Президента та скорочує, особливо в період до 2010 року, повноваження парламенту.

На сьогодні рівень життя людей і в столиці, і, тим більше, в провінції дедалі знижується. Іноземних інвестицій майже немає. Значних інвесторів відлякує незрозуміла економічна перспектива та відсутність політичної стабільності в країні. Варто зазначити, що використання щорічної ренти за американську військову базу Манас — це 200 млн.дол, становить 60% доходів бюджету країни.

У Киргизії діє найбільша кількість політичних партій: їх кількість постійно змінюється, але за останні роки їх не було менше як декілька десятків. Найвпливовіші це: Блок «Національний рух Киргизстану» (НДК), який сформувався у вересні 2004 р., об'єднавши дев'ять партій та рухів: Партію комуністів, Комуністичну партію, Республіканську партію, Партію національного відродження «Асаба», Демократичний рух Киргизстану, «Кайран Сль», «Новий Киргизстан», «Еркин Киргизстан» та «Еркиндик». Виборчий блок «За чесні вибори» об'єднав партії «Ар-Намис», «Ел», «Ата-Мекен» та Соціал-демократичну партію. Роза Отунбаєва, колишній міністр закордонних справ, заснувала партію «Ата-Юрт» («Вітчизна»). Є декілька партій націоналістичного спрямування: «Асаба», «Ата-Мекен», «Еркиндик» та Народно-патріотичний рух.

Відносно стабілізувалася за два останніх роки кількість партій в Узбекистані, де існує п'ять партій. Народно-демократична партія — пропрезидентська партія. Це — колишня Комуністична партія Узбекистану, яка була реорганізована 1991 року. «Прогрес вітчизни», також пропрезидентська партія, яка надавала

підтримку домінуючої Народно-демократичній партії. Соціал-демократична партія «Адолат» — також пропрезидентська партія. Опозиційних партій дві. Перша — «Бірлік» («Єдність»). Її лідер — Абдурахім Пулот, живе у вигнанні в США. Незважаючи на те, що з 1992 р. партія заборонена, вона змогла у квітні 2002 р. провести декілька зібрань, у тому числі сімь регіональних, без втручання влади. Друга — Демократична партія «Ерк» («Свобода»). Лідер партії Мухаммад Саліх був суперником Іслама Каримова на президентських виборах 1991 року і здобув 12%. У 1992 р. партію заборонили, а лідер Саліх з 1993 року проживає в Норвегії.

Політична система Узбекистану заснована на уяві про те, що у східній країні демократія не може бути такою, якою вона є в західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». «Узбекистан — держава, що обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

Іслам Карімов були науково обґрунтував п'ять принципів реформування суспільства:

Перший принцип. Пріоритет економіки над політикою. Економічні реформи не повинні підкорятися будь-якій ідеології, внутрішні та зовнішні економічні відносини мають бути вільними від неї.

Другий принцип. Держава — головний реформатор. Вона зобов'язана визначати головні напрями реформ, виробляти політику оновлення та перетворень, послідовно втілюючи її в життя.

Третій принцип. Верховенство закону у всіх сферах суспільства. Прийнятих демократичним шляхом Конституцію та законів повинні дотримуватися усі без винятку.

Четвертий принцип. Проведення сильної соціальної політики з врахуванням демографічної ситуації в країні. Одночасно з запровадженням ринкових відносин необхідно приймати дієвих заходів соціального захисту населення, особливо малозабезпечених родин, дітей та людей похилого віку.

П'ятий принцип. Перехід до ринкових відносин здійснюється еволюційним шляхом з врахуванням об'єктивних економічних закономірностей, послідовно, продумано, поетапно»².

Основним елементом узбецького суспільства є оголошена махалля (община). Прийнятий у квітні 1999 року закон про органи місцевого самоврядування, з одного боку, поставив махаллю в залежність від органів виконавчої влади, а з іншого, — наділив голів махаллінських комітетів широкими повноваженнями, що передбачають навіть втручання в приватне життя громадян.

Хоча Конституція Узбекистану передбачає розподіл влади, її законодавча та судова гілки знаходяться під контролем виконавчої, а точніше — президента республіки, який має ще й законодавчі повноваження. Парламент (Олій Мажліс) складається з двох палат. Депутати нижньої палати (120 осіб) обираються за партійними списками. Депутати верхньої палати представляють області республіки, Ташкент та Республіку Каракалпакстан (по шість осіб від територіального утворення). Згідно з національним законодавством сесії Олій Мажліса відбуваються не постійно, а «за потребою, але не менше, ніж тричі на рік.

Конституція Узбекистану — єдина серед країн СНД, яка навіть не передбачає можливість відсторонення Глави держави від посади через імпичмент. Вважається, що зміна влади в Узбекистані шляхом революції абсолютно виключена. Тим не менш, Іслам Карімов балансує зараз між кількома провідними клановими угрупованнями, що мають явний регіональний характер. На даний момент в Узбекистані при владі здебільшого представлено два клани: вихідці з Ташкента та Самарканда.

Необхідно мати на увазі, що практично всі реформи політичної системи та управління були ініційовані у відповідь на вимоги низки міжнародних організацій та урядів західних країн, які надавали підтримку реформам у країнах Центральної Азії.

Необхідно також зазначили, що в системі управління регіону мають місце такі явища як клановість та трайбалізм, а високий рівень корупції став звичайним явищем у всіх центральноазіатських країнах. Існує широко розповсюджена практика отримання державних посад не на підставі професійності, а завдяки зв'язкам або фінансовим можливостям. Найбільшого поширення корупція набула в правоохоронних структурах та судах. «Кампанії боротьби з корупцією, як правило, починаються у відповідь на вимоги фінансових донорів. Основна мета цих кампаній — отримання нових фінансових вливань. Фактично держава імітує боротьбу з корупцією. Іншою тенденцією серед керівників центральноазіатських країн є намагання зберегти владу будь-якою

ціною. Для здійснення цієї мети застосовуються найрізноманітніші методи, починаючи від переслідування представників політичної опозиції та закінчуючи фальсифікацією виборів та/або ініціюванням різноманітних референдумів, які проводяться з метою легітимізації збереження влади конкретними особами»³.

З моменту набуття незалежності країни Центральної Азії досягли певного прогресу в галузі демократизації та формування ринкової економіки. Усі п'ять держав Центральної Азії демонструють зростаючий рівень впевненості у власних силах, більшість з них докладає зусиль для зміцнення своїх зв'язків з міжнародним економічним та політичним співтовариством.

Серед спільних досягнень — прогрес у галузі узгодження державних кордонів, формування функціонуючих державних структур та створення органів державного адміністрування, правоохоронних органів, а також органів управління економікою та фінансами. Тим не менш, здійснення подальших економічних реформ, зниження рівня бідності, вдосконалення форм та методів управління, забезпечення дотримання меж закону, а також подолання залежності прибутків від експорту незначного обсягу необробленої первинної продукції лишаються спільними проблемами.

Державне будівництво залишається основним пріоритетом усіх центральноазіатських держав. Раніше причиною більшості центральноазіатських проблем, зокрема, конфліктів, була загроза порушення національної стабільності. Перевага надавалася питанням ідентифікації держави та територіальної цілісності, зокрема, визначенню державних та територіальних кордонів. Органи влади усіх центральноазіатських держав приклали багато зусиль для об'єднання своєї влади. Часто така робота здійснювалася за рахунок розвитку громадянського суспільства, забезпечення свободи преси, виконання міжнародних зобов'язань з прав людини, а також розвитку співробітництва з сусідніми державами.

Більш суттєвою обставиною, ніж ісламський фактор, що гальмує зміцнення засад громадянського суспільства в Центральній Азії, є бідність основної маси населення. Як відомо, громадянське суспільство — це продукт самоорганізації вільних та заможних громадян. Без останньої умови усі розмірковування про перехід до демократичної системи виявляються суто умовними та неактуальними. Якщо не зупинити збіднення широкого

загалу, перспективи громадянського суспільства в Центральній Азії залишатимуться проблематичними, одночасно буде формуватися сприятливе середовище для релігійного фундаменталізму.

Також, як відомо, в країнах з незрілою демократією гіпертрофовану роль у державно-політичній сфері відіграє особистісний фактор, за яким стикаються на даному етапі політичної еволюції багато з країн СНД. Досить важко подолати комплекс патерналізма у взаєминах з державою. Через це суттєве значення як стимулюючий фактор у демократизації суспільства має позиція та дії лідерів країн Центральної Азії. Їх ставлення до легальної опозиції та ЗМІ, до представницьких інститутів та самоорганізації громадянського суспільства безпосередньо впливають на внутрішньополітичну ситуацію в країні, демократизацію суспільства.

Таким чином, формування громадянського суспільства в країнах Центральної Азії набуває стійких форм, якщо у його побудові будуть враховуватися менталітет народу, традиції, соціокультурне середовище загалом. У будь-якому разі, цей процес буде тривалим, навіть суперечливим, потребуватиме втручання з боку керівництва.

¹ Майлыбаев Б. А. Институт Президента в Казахстане. — Алматы, 2004. — С.391.

² Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. — Ташкент, 2003. — С. 35-36.

³ Защита власти в Центральной Азии — использование террора в качестве предлога? Видение неправительственной организации из Кыргызстана // <http://www/fti.org.kg>